

תרגום עברי של הקוראן מן המאה

הי"ז

כתבי יד עבריים של הקוראן

חווה לצרוסיפה

סופרים יהודים רבים בימי הביניים הכירו את הקוראן וציטטו מתוכו, במוסווה או בגלוי, אף על פי שלפי כמה מנוסחי "תנאי עמר", המונים את ההגבלות הצריכות לחול על "בני החסות", אסור היה להם ללמוד אותו.¹ היהודים אפילו תעתקו את הקוראן לאותיות עבריות פעמים אחדות אולם לא נשתמרו לנו תרגומים של הקוראן לעברית מימי הביניים והתרגומים הקדם-מודרניים המצויים היום בידינו הם מאוחרים, בלתי מדויקים, ויש בהם חומר חוץ-קוראני; הם אף לא תורגמו מהמקור הערבי במישרין כי אם משפות אירופיות. במאמר זה ברצוני לתאר תרגום כזה מן המאה הי"ז, שייטכן מאוד שהוא התרגום המלא הראשון של הקוראן לעברית.

מ"מ ויינשטיין תיאר במפורט תרגום של הקוראן לעברית שנעשה באמצע המאה הי"ח בהודו.² ויינשטיין הזכיר במאמרו גם שני תרגומים קדומים יותר של הקוראן לעברית הנמצאים באוקספורד ובלונדון³ ואשר אשוב אליהם בהמשך המאמר, ואף שלח לי בטובו צילומים חלקיים משני תרגומי קוראן נוספים.⁴ בעיון ראשון, כתבי יד אחרונים אלה נראו מוזרים מאוד בשל החומר האסלאמי המובהק המצוי בהם בעברית ללא כל הערת לוואי, אך ברור שיש להם קשר לתרגומי הקוראן המצויים באוקספורד ובלונדון. בקולופון של כ"י B 155 נכתב:

עד כאן מצאתי כתוב מספר כתיבת יד והיה כולו מלא שבושים שהמעתיק העתיק
מלשון לאטין ללשון הקדש לא היה יודע כתיב [?] לשון הקדש כלל ואני תיקנתי

* המאמר הזה נכתב במקורו באנגלית עבור *Scripta Mediterranea* (טורונטו) ועתיד להופיע שם. אני מודה לכל העמיתים והספריות בארץ ובחול שעזרו לי בכתיבת מאמר זה, ובמיוחד לתלמידי לשעבר, אמיר וויסברוד. הגרסה הסופית של המאמר נכתבה במרכז רוקפלר למחקר שבבלגיו (Bellajo), איטליה, ותודתי נתונה לבעלי האכסניה על האירוח היוצא מן הכלל.

1 לצרוסיפה, סופרים מוסלמים, עמ' 268; ראה גם לצרוסיפה, על יחס היהודים.
2 כתב יד זה נמצא בספריית הקונגרס האמריקאי בושינגטון וסימנו LC Hebrew 99. ראה ויינשטיין, קוראן.

3 אוקספורד – כ"י מיכאל 113, ראה נויבאוואר, קטלוג, חלק א, מס' 2207; לונדון – כ"י BL Or. 6636, ראה ויינשטיין, קוראן, עמ' 20 ואילך.

4 כתבי יד אלו נמצאים במכון ללימודי המזרח באקדמיה הרוסית למדעים, לשעבר המכון לעמי אסיה, וסימניהם: פטרבורג B 155 ר 234 B.

בקצת מקומות לשונו ועם כל זה יש קצת דברים ועניינים אשר אין להם הבנה [?]
 וגם אין להם שחר וגם אני העתקתי אותו במרוצה בחמש עשר לילות פה עיר
 אמשטרדם יע"א בחדש שבט התיג ליצירה [היא שנת 1653 לספירה].⁵

כמו כן יש דף שער המודיע: "בקשירה זאת קוראן של ישמעאלים" ובראשית כתב היד
 נאמר: "זה ספר אלקורעאנו מהישמעלים אשר העתק מלשון ערב ללשון נצרי ואח"כ
 ללשון הקדש אות כאות והוא נחלק לפרקים". בכתב היד השני (B, 234), שיש בו חומר
 זהה והוא קריא הרבה יותר, אין קולופון או שער.

תרגום הקוראן בא בשני כתבי היד רק לאחר חומר כללי רב על אודות הנביא מחמד
 ("הנביא מחימיט" בכ"י 155 ו"הנביא מחמד" בכ"י 234), המספר בשבחו ובנפלאותיו.
 אף על פי שהחומר מוסלמי מובהק ומדבר על "הנביא האחרון", "הברכות מהאורה של
 הנביא מחימיט", "בני יצחק הבלתי ראויים" וכיוצא באלו, באים בו גם ביטויים יהודיים:
 "נביאים מחימיט", "התורה", "השי"ת", "ארץ יצחק" ועוד. באים בו גם כמה ביטויים
 השגורים בשפות אירופיות, כגון "אורקואולו" (oracuoIo) המוסבר כ"מגיד הנסתרות".⁶
 מוזרים ביותר הם שמות אבותיהם הקדומים של ישמעאל ושל מחמד המופיעים בעיקר
 בעמודים הראשונים של שני כתבי היד (המספרים על תולדות הניצוץ האלוהי שעבר
 מאדם הראשון דרך דורות של נביאים עד מחמד), והם לקוחים בחלקם מן הרשימות
 הגנאלוגיות המקראיות, דוגמת בראשית י, כא-ל. שמות אחדים ניתנים בצורה נכונה
 כמו אדם, שת, חנוך, נח, שם; אחרים משובשים אך ניתנים לזיהוי בלא קושי, כגון קאנן
 (קינן), בארדי (ירד), ארפכשו (ארפכשד); עוד אחרים אפשר לזהות לפי מקומם בשלשלת,
 ביניהם מאקילו בנו של קאנן, שהוא מהללאל המקראי. אולם שמות רבים נראים כפרי
 דמיון וכבלתי ניתנים לפענוח לשוני כלל. בקטגוריה זו נמנים שמות צאצאיו של ישמעאל
 (ביראן, קיאבר, דאמיל, משיראה, אריאה, אדווק ועוד) ובמיוחד שמות נשותיהם (בחה,
 טחולס מארץ יצחק, אליגרידה, טרימאן, באברה, טאמרה ועוד) ונשים של דמויות מקראיות
 אחרות כגון מקונסליטה, אשתו ואחותו של שת⁷ או בקילאס אשתו של ישמעאל. גם
 למחמד עצמו נוספו שמות מוזרים; נאמר, למשל, ששמו בשמיים נאשמיס.⁸

האם חומר זה יכול להיות חלק מספרות יהודית נגד האסלאם? יש בידינו דוגמאות
 אחדות לספרות כזאת המספרת את תולדות מחמד בצורה פולמוסית, הן בעברית והן
 בערבית-יהודית.⁹ אולם השערה זאת אינה מביאה בחשבון את העובדה שהכתבים מאוד
 אסלאמיים בגישתם ואין בהם דבר בגנותו של נביא האסלאם. אפשר שמקורם של הכתבים

5 כעבור שלוש עשרה שנה ימיר שבתי צבי דתו לאסלאם.

6 ראה כ"י B, 234, עמ' 4 למעלה. כל הדוגמאות לקוחות מן העמודים הראשונים בשני כתבי היד.

7 בהתאם לתפיסה המדרשית שהראשונים נשאו – מחוסר נשים אחרות – את אחיותיהם לנשים.

8 כ"י B, 234, עמ' 1. שוויגר (המתרגם לגרמנית – ראה להלן) סבור שזה שיבוש ה"פניה" (כינוי) של
 הנביא אבו אלקאסם (דרך אבו אלטראזם-אסמט).

9 ראה, למשל, כהן. השווה גם כ"י BNA 2541 (לפנים 2554) בספריית בית המדרש לרבנים בניו
 יורק.

האלה בחוגים יהודיים-מוסלמים כיתתיים, שבקיומם מאמינים חוקרים לא מעטים אף על פי שאין לנו אלא השערות להתבסס עליהם.¹⁰

עיון נוסף בכתבי היד מפטרבורג שכנע אותי שלפנינו שני נוסחים נוספים, שונים במקצת בפרטים, של אותו תרגום עברי של הקוראן המצוי גם בשני כתבי היד שבספריות אוקספורד ולונדון שנוכרו לעיל. בכלום בא אותו חומר אסלאמי נוסף על הקוראן עצמו. ש"ד גויטיין כבר שיער שכתבי היד של אוקספורד ולונדון זהים ומ"מ ויינשטיין הסכים עמו.¹¹ הקולופון של כ"י אוקספורד מביא את שם המתרגם ותאריך ההעתקה: "ספר האלקוראן העתק מל' ערבי [תיקון מעל "מל' נצרי", שהיה כתוב שם קודם]¹² אל-ל' הק[דש] ע"י החכם הכולל המהרם יעקב לבית הלוי ז"ל פה ויניציאה השצו [1636]."

מקובל לזהות חכם זה עם ר' יעקב בן ישראל הלוי שנולד [?] וגדל בסלוניקי ועבר אחר כך לוונציה, שבה נפטר בשנה שהועתק כתב היד.¹³ מעל לקולופון הזה מצוטט הפסוק הראשון מפרק י של ספר ישעיה: "הוי החוקקים חֲקֵקֵי אֲנִי ומכתבי (ומכתבים) עמל פִּתְבוּ ונראה שזאת הערת ההסתייגות הפולמוסית היחידה של המתרגם או המעתיק ביחס לקוראן. בראשית כתב היד חוזרת ההכרזה: "ספר האלקוראן... אשר העתק מל' ערב לל' נצרי ואחכ ללשון הקדש אות כאות". על פי דברים אלה ניתן להבין את התיקון המטעה בקולופון שצוטט זה עתה: אין ספק שהתרגום נעשה לא ישירות מערבית אלא משפה אירופית כלשהי, כנראה איטלקית או לטינית.

לפנינו אפוא ארבעה כתבי יד עבריים, שכל אחד מהם כולל תרגום של הקוראן, חלקי או מלא, יחד עם חומר אסלאמי אחר. אף אחד ממעתיקי כתבי היד לא העתיק מזולתו במישרין, אך כולם כנראה השתמשו באותו תרגום כמקור, ולפי זה עלינו להניח שהיה קיים לפחות עוד כתב יד אחד, האוטוגרף. שני כתבי היד מתוארכים: ויניציאה 1636 (כ"י אוקספורד) ואמסטרדם 1653 (כ"י פטרבורג B 155). כ"י לונדון מקורו כנראה בהודו, מן המאה הי"ח,¹⁴ אף על פי שהיו חוקרים שחשבוהו למוקדם יותר, ואילו כתב היד השני מפטרבורג הוא המאוחר ביותר, מן המאה הי"ט (לפי כתב היד וצורת האותיות). לא ידוע על שום תרגום מלא של הקוראן לפני כן. מן המאה הי"ח יש בידינו עוד

10 ראה ויינשטיין, קוראן, עמ' 29-41; וכן לצרוסי'פה, על יחס היהודים, עמ' 159-160.

11 דעה זו הביע ש"ד גויטיין בסוף הערך "Koran" ב-*Encyclopaedia Judaica* הגרמנית, כרך 10, עמ' 322, והיא נרמזת גם בסוף הערך "Koran" באנציקלופדיה יודאיקה, כרך 10, עמ' 1199. ראה גם ויינשטיין, עמ' 20.

12 ראה ויינשטיין, עמ' 20-21, והקולופון של כ"י פטרבורג, שצוטט לעיל.

13 ראה ויינשטיין, עמ' 21, וכן "הקר, הערך "לוי (בית הלוי), יעקב בן ישראל" ב-*Encyclopaedia Judaica*, כרך 11, עמ' 83. "הקר מצטט שם ידיעה, ללא ציון המקור, שמוסר חיים יוסף מיכאל מהמבורג ב-*Literaturblatt des Orients*, כרך ב, מס' 39 [1841], עמ' 606-607, שיש בידו "כ"י רבני עתיק" המכיל קולופון (שנראה לי זהה עם הקולופון של כ"י אוקספורד שצוטט לעיל), שיעקב בן ישראל תרגם את הקוראן קודם מערבית ללטינית או איטלקית ואחר כך לעברית – דבר שקשה לקבלו. אומנם מורהו של יעקב הלוי, ר' דוד בן-שושן מסלוניקי, ידע ערבית והתעניין בספרות מוסלמית. ראה "הקר, פעילות אינטלקטואלית, עמ' 590, הערה 52 שם.

14 ויינשטיין, עמ' 25.

תרגום אחד נוסף של הקוראן לעברית,¹⁵ שגם הוא לא נעשה מן הערבית במישרין ושאותו תיאר ויינשטיין במאמרו הנ"ל (כ"י וושינגטון, ספריית הקונגרס, LC 99). העידן המדעי המודרני של תרגומי הקוראן לעברית התחיל עם תרגומו המדעי של ה' רקנדורף את הקוראן מערבית לעברית באמצע המאה ה"ט.

תרגומי הקוראן מלטינית

כיצד להסביר את תרגום הקוראן לעברית דווקא במאה ה"ז ואת העתקתו פעמים אחדות במאה זו ואחריה? מהי משמעותו של החומר האסלאמי שנוסף לתרגום? הדברים סבוכים במקצת ועלינו לנסות להבינם צעד אחר צעד. נתחיל בקולופון ובשער של כ"י אוקספורד שהוזכר כבר. פעמיים נאמר בהם שהתרגום נעשה מלשון "נצרי", אף על פי שבקולופון מילה זאת נמחקה ונכתב מעליה "ערבי". אם נקבל את הנחתו של ויינשטיין, שהכוונה ב"לשון נצרי" היא לאיטלקית (ולא ללטינית כפי שהציעו אחרים), נוכל לזהות בקלות את המקור של התרגום העברי: כמאה שנה קודם לכן, בשנת 1547, הופיע בוונציה תרגום אנונימי של הקוראן בשם: Al-Corano di Macometto.¹⁶ גם קוראן זה כולל חומר נוסף מתולדות מחמד ותורתו, ובשערו כך במפורש.¹⁷

קוראן זה יוחס בטעות למדפיס אריבבנה (Arrivabene),¹⁸ אך מתרגמו אינו ידוע. התרגום הודפס שוב בשנת 1574,¹⁹ למרות העובדה שהאינקוויזיציה בוונציה אסרה את קריאת הקוראן עוד בשנת 1554. התרגום האיטלקי הזה נעשה מתרגום לטיני של הקוראן — בשינויים²⁰ — אף על פי שגם מתרגמו או מדפיסו טוען בשער שנעשה במישרין מן הערבית: tradotto nuouamente dall' Arabo in lingua Italiana. מן התרגום האיטלקי נערך תרגום לגרמנית על ידי סלומון שוייגר, שהופיע בשנת 1616 בנירנברג בשם פעמים אחדות במאה ה"ז. שוייגר הודיע בשער שתרגומו נעשה מן האיטלקית, אך הוא בטוח שהתרגום האיטלקי נעשה ישירות מן הערבית: "Erstlich aus der Arabischen in die Italienische: jetzt aber inn die Deutsche Sprache gebracht". מן התרגום לגרמנית נעשה גם תרגום להולנדית.²¹ כל התרגומים הללו כוללים — מלבד הקוראן עצמו —

15 כמה קטלוגים מזכירים תרגומים נוספים שלא נמצאו ונראה שהמידע עליהם אינו מדויק — ראה ויינשטיין, עמ' 45 הערה 21.

16 זהו כנראה הקוראן שהיה ברשותו של הטוחן מנקויו במאה ה"ז, לפי גינצבורג, עמ' 43, 80 (כל ההפניות לתרגום האנגלי של הסופר).

17 כלשונו: nel quel si contiene la dottrina, la vita, i costumi et le legge sue.

18 בובצין, תרגומים לטיניים, עמ' 197.

19 כך לפי "ביבליוגרפיה עולמית של תרגומי הקוראן". בספר זה הרבה מידע לא מדויק, לפי בובצין, שם, הערה 13.

20 ראה בובצין, הקוראן, עמ' 263-268, 360-361.

21 בובצין, תרגומים לטיניים, עמ' 198. לא ראיתי את התרגום ההולנדי, אך יש עוד לבדוק, כי הרי

אותו חומר אסלאמי נוסף על מחמד בשמות המשובשים שהזכרנו לעיל, וכולם מראים דמיון ברור לתרגום העברי שבכתב היד שלפנינו. כאמור, אף לא אחד מן התרגומים נעשה במישרין מן הערבית. התרגום העברי והתרגום הגרמני מרוחקים כל אחד בשתי דרגות מן המקור הערבי (לטינית-איטלקית-עברית ולטינית-איטלקית-גרמנית). התרגום ההולנדי האנונימי, שנעשה מן הגרמני, מרוחק אפילו שלוש פעמים מן המקור הערבי. גם התרגום המאוחר יותר, שתואר על ידי ויינשטיין, מרוחק פעמיים מן המקור: הוא נעשה מתרגום הולנדי של גלזמייקר (Glazemaker) שנעשה מתרגום צרפתי של דו רייאָה (Du Ryer).²²

התרגום העברי קרוב ללא ספק לתרגום האיטלקי וכנראה נעשה ממנו: בכתבי היד העבריים יש מילים בערבית עם סיומת איטלקית כמו "אלקורעאנו" בקולופון של כ"י פטרבורג, או "קוראשינו" בסורה 106 (לציון שבט קריש). בדרך כלל התרגום העברי הולך בעקבות שינויים בטקסט האיטלקי, פרט לכמה מקרים שבהם הסטיות האיטלקיות הן "נוצריות" מדי. כך למשל, כאשר בסורה 112 פסוק 3 ("לא נולד ולא הוליד") מכניס התרגום האיטלקי את "הבן [האלוהי]" — בניגוד גמור לרוח הקוראן שם — התרגום העברי, כמובן, אינו הולך בעקבותיו. התרגום העברי גם אינו מביא את המבוא הפולמוסי האיטלקי ואינו מחלק את הקוראן לשלושה ספרים כמוהו. מספור הפרקים-הסורות בעברית שונה מזה של התרגום האיטלקי, אך כמוהו אינו דומה לא למקור הערבי ולא לתרגום הלטיני.

התרגום הלטיני שממנו נעשה התרגום האיטלקי הופיע שלוש שנים קודם לכן בבאזל, ולו היסטוריה מוזרה. הוא מבוסס על תרגום של הקוראן מערבית ללטינית, שנעשה ארבע מאות שנה קודם לכן בידי רוברט מקטון (Robert Ketton) עבור פטרוס ונרבליס, אב מנזר קלוני (Cluny) הידוע, בעת ביקורו בספרד.²³ הכנסייה מעולם לא אימצה את התרגום הזה או את גישתו המיוחדת של פטרוס, ששאף לשכנע את המוסלמים בדרכי שלום ומתוך הכרת כתבי הקודש שלהם להמיר את דתם לנצרות. לפיכך לא הודפס תרגום זה מעולם, אף על פי ששימש בימי הביניים כמה חכמים נוצרים בפולמוסיהם עם המוסלמים.²⁴ רק במאה הט"ז נערך תרגום זה לדפוס על ידי תיאודור (בוכמן) ביבליאנדר (מת בשנת 1564) וכ-1543 נדפס לראשונה בבאזל על ידי המדפיס אופורינוס (Oporinus). ההדפסה נעשתה ללא רשות מן הצנזורה העירונית ולפיכך הופסקה, והוחלט לבקש עצת מומחים בשאלה אם הדפסת הקוראן תועיל למאמצים לנצר את המוסלמים או שמא תהיה הפצתו סכנה לציבור הנוצרי הרחב, החסר השכלה תאולוגית, אשר לא יוכל

כתב יד עברי אחד הועתק באמסטרדם. אולם נראה שהתרגום העברי אינו מראה סימני עקבות של השפה ההולנדית, בניגוד לשפה האיטלקית — ראה להלן.

22 ראה ויינשטיין, עמ' 23-24. ויינשטיין קיבל את ההנחה שהתרגום הצרפתי נעשה מן הערבית במישרין, אולם התרגום ההולנדי של גלזמייקר והחומר האסלאמי הנוסף מראים גם על קשר לתרגום הלטיני.

23 ראה על כך דיאלורני וכן קריצק ובובצין, הקוראן, עמ' 45-54.

24 בובצין, תרגומים לטיניים, עמ' 195.

להתמודד עם הכפירה שבו. ההדפסה נמשכה רק לאחר שמרטין לותר בעצמו (וכנראה גם כמה תאולוגים קלוויניסטים) המליצו על הדפסת התרגום כדי להילחם ב"אסלאמיזציה", כלומר בהשפעות האסלאמיות על אירופה באותה תקופה,²⁵ כפי שיובהר להלן. לפי דרישת עיריית באול, לא נזכרו שם העיר ושם המדפיס בספר. המהדורה הצליחה ביותר, ובשנת 1550 נדפס התרגום שנית, הפעם בציריך.²⁶

התרגום הלטיני הזה של רוברט מקטון מחלק את הקוראן ל-124 סורות (במקום 114) והוא אינו מדויק מילולית: יש בו אי דיוקים, אי הבנות, תיקונים כביכול וקיצורים של המקור הערבי. נוסף על הקוראן, יש חומר אסלאמי רב המקדים את הטקסט הקוראני, לרבות תרגומים של ספרים (ערביים?) אחרים שתורגמו בשביל פטרוס בידי מחברים נוספים שהיו בפמלייתו. הרמן מדלמטיה (Dalmatia) תרגם את החיבור *Liber Generatione Mahumet et Nutritia Eus*. זהו ספר המספר בהרחבה על הניצוץ האלוהי של האור המחמדי, שעבר יחד עם תורת האמת מדור לדור, מאדם הראשון דרך נביאים וקדושים אל הנביא מחמד. השמות המקראיים ושמות אחרים המופיעים בהקשר זה משובשים גם פה מאוד. המקור הערבי של ספר זה לא נמצא מעולם – ג' קריצ'ק זיהה אותו עם ספר ערבי בשם "כתאב נסב רסול אלה" (ספר הגנאלוגיה של הנביא מחמד) מאת סופר לא ידוע בשם סעיד בן עמר, אך הוא מצא רק נוסח ספרדי של ספר זה כתוב באותיות ערביות (Aljamiada).²⁷ אך ייתכן שיש קשר בין ספר זה לספר המיוחס להיסטוריון הידוע עלי אלמסעודי (מת בשנת 956), שבאה בו גרסה שיעית של אותה מסורת על ניצוץ האור האלוהי העובר מדור לדור עד הנביא מחמד ועלי.²⁸ זהו "כתאב את'באת אלוצייה ללאמאם עלי בן אבו טאלב" (אישור צוואת הירושה [של הנביא] ללאמאם עלי), הכולל רשימה ארוכה של שמות מקראיים ואחרים הדומים מאוד למצויים בתרגומים; ויש עוד לבדוק היטב את הקשרים בינו לביניהם גם בעניינים אחרים.

אחרים תרגמו עבור פטרוס את *Fabulae Saracenorum*, הכולל סיפורים רבים מתולדות חייו של הנביא מחמד על פי ה"סירה" של אבן אסחאק אבן השאם, כגון על מיניקתו חלימה, על בקיעת חזהו ורחצת ליבו על ידי המלאכים, או על הנזיר בחירא, שהכיר את סימני הנבואה שעל גופו וכיוצא בזה, וכן מידע היסטורי על החליפים הראשונים.

הרמן מדלמטיה תרגם עבור פטרוס גם את *Doctrina Mahumet* מן הנוסח הערבי של "מסאאיל עבדאללה" ובו דרשיח פולמוסי בין הנביא מחמד ליהודי עבדאללה בן סלאם (Abdia), השואל את מחמד שאלות קשות מאוד. הנביא ידע, כמובן, לענות על כולן, והיהודי כה התרשם עד שבסוף הדרשיח המיר את דתו לאסלאם (ידועים נוסחים אחדים בערבית של ספר זה שיסודו קדום וחוזר לספרות החדית').²⁹

25 בובצ'ין, שם, עמ' 195-196.

26 לפי "ביבליוגרפיה עולמית" התרגום הודפס אפילו פעם שלישית, בשנת 1556.

27 קריצ'ק, עמ' 84-88.

28 ראה האנציקלופדיה של האסלאם, ערך "מסעודי"; וכן רובין, כרך 6, עמ' 784-788.

29 ראה קריצ'ק, עמ' 89-94.

תורגם גם הפולמוס שבכתב שבין עבדאללה אלהאשמי לבין הנוצרי עבד אלמסיח אלכנדי, שכנראה נכתב במאה העשירית בידי פולמוסן נוצרי. כל התרגומים האלה וכמה מכתביו של פטרוס ונרבילים עצמו נודעו במחקר כ"קובץ טולדו" (Corpus Toledanum), אך באירופה של המאה הט"ז והי"ז נחשב רובו של החומר הזה כחלק מן הקוראן עצמו. אין ספק שכך חשב המתרגם האיטלקי של הקוראן הלטיני, ובעקבותיו המתרגמים לגרמנית ועברית וכנראה גם להולנדית. זאת כנראה הסיבה מדוע כל החומר הזה מופיע בתרגומים כלשונו במקור — מלא שבחים למחמד וסיפורי נסים שעשה — בלי אף הערת הסתייגות או פולמוס מצד המתרגמים. זאת על אף העובדה שהמתרגם האיטלקי, כאמור, הוסיף מידע כללי ומבוא פולמוסי לתרגומו על דת האסלאם ("דת התורכים"): חייו האמיתיים של מחמד, על דת התורכים, נישואי התורכים, סבלם של העבדים הנוצריים וכיוצא בזה.³⁰ אך נראה שהמתרגם לא רצה לערב את דברי הפולמוס שלו בתרגום הקוראן, וחשב שגם החומר הנוסף הוא חלק מן הקוראן. גם שוייגר, שתירגם את הקוראן מאיטלקית לגרמנית, לא התערב כלל בנוסח הדברים והשמיט מתרגומו גם את המבוא האיטלקי הארוך, ונתן ביטוי ברור למגמתו הפולמוסית רק בשער ספרו: "הקוראן של מהומט, הוא הקוראן של התורכים, דתם ואמונתם התפלה... ממנו אפשר להבין מתי ומניין לקח נביא השקר שלהם מהומט את ראשית [תורתו] ומקורה ובאיזו הזדמנות בדה מליבו והמציא את תורתו המגוחכת והמטורפת...".³¹ בסוף התרגום אף הוסיף, שוב בעקבות התרגום האיטלקי, שהיו עוד כמה פסוקים שלא תרגם³² ושסיים עבודה זאת "לכבודו של ישו המשיח ולדראון עולם לנביא השטני ולשליח הארור האנטי נוצרי [אולי: האנטי-כריסטוס]".³³

כתבי היד העבריים אינם מביאים לא את המבוא הפולמוסי הארוך מן התרגום האיטלקי ולא הכרזה פולמוסית כמו בשער התרגום הגרמני, אם כי גם הם מוסיפים את ההערה הבלתי ברורה, שלפיה נותרו כמה פסוקים שלא הובאו בתרגום. הם מתחילים היישר מן החומר האסלאמי הנוסף ועוברים ממנו לתרגום הקוראן בלי שום הערת פולמוס, למעט הפסוק מישעיה י שהוזכרו. לפיכך קשה מאוד להבין למי עמל המתרגם היהודי על התרגום העברי הזה של הקוראן ולאיזה קהל ייעד אותו. מי מיהודי איטליה והולנד במאה הי"ז היה מעוניין לקרוא בקוראן ובחומר אסלאמי על מחמד בעברית? ולמה הועתק תרגום זה פעמים אחדות? יהודי ונציה ואמסטרדם בוודאי לא היה להם עניין בפולמוס נגד ה"תורכים", שנתנו מקלט למגורשי ספרד ופורטוגל ואשר תחת שלטונם חיו היהודים

La Vera Vita di Macometto; Della Religione de Turchi; Il Matrimonio de Turchi; L'Afflittione de Christiani Schiavi וכיו"ב. 30

AlCoranus Mahometicus, Das ist der Tuerken Alcoran/Religion und Aberglauben....Auss welchem zu vernemen/Wann und woher ihr falscher prophet Machomet seinen ursprung oder anfang genommen/mit was gelegenheit derselb diss sein Fabelwerk/laecherliche und naerrische Lehr gedichtet und erfunden... 31

לא ברור לאלו פסוקים כונתו כי התרגום נגמר בסורות האחרונות. 32
zu ehren Jesu Christi/ und zur verdamnuss dess Teufflichen Propheten/und Anti-Christischen vermaledeyten Botschaffters 33

ברגיעה יחסית; בוודאי שהם לא היו מעוניינים לגייר אותם לדתם, כפי שקיוו אולי כמה ממתרגמי הקוראן הנוצרים.

אירופה המערבית והאסלאם במאה הי"ז

כדי למצוא, אולי, תשובה לשאלות אלה עלינו להתבונן באופן כללי יותר ביחסה של אירופה לאסלאם במאה הי"ז, מאה שהיתה רבת שינויים גדולים וניגודים רבים. הפחד מן התורכים העות'מאנים (שווהו עם הערבים והאסלאם) היה עדיין רב מאוד; הוא היה מבוסס על כיבושיהם בבלקן ובמזרח אירופה ועל המצור התורכי על וינה בשנת 1529 שעליו חזרו התורכים שוב בסוף אותה מאה (1683). האסלאם עדיין נחשב לאויב הגדול ביותר של אירופה והנצרות, וכמה סופרים פרוטסטנטים נהגו לדמות אליו את הכנסייה הקתולית, כדי להדגיש את שחיתותה ואת הסכנה שהיא עצמה מהווה לציבור המאמינים. יחד עם זאת היתה קיימת גם השפעה של הגות אסלאמית (או מה שנחשב לכזו) על התאולוגיה הנוצרית של מינים ומורדים בכנסייה³⁴ וכן השפעה תרבותית כללית של מנהגי המזרח המוסלמי על אירופה. השפעה תרבותית כללית כזאת, אפילו על אורח החיים היום יומי, היתה נפוצה, למשל, בפולין,³⁵ אך גם בוונציה ובערים אחרות נפוצו פרטי לבוש ומאכלים (וכיוצא באלה) תורכיים. בסופו של דבר הביאה ההיכרות עם עולם התורכים גם לגישה חדשה אל "הדת התורכית" — היא דת האסלאם — לפחות בחוגים אינטלקטואליים מסוימים. הללו החלו להעלות על נס את הסובלנות שבה הצטיין האסלאם לדעתם ואת היותו דת השכל, בניגוד לכנסייה הקתולית, המדכאה את כל המערערים על עיקרי האמונה הבלתי רציונליים שלה.³⁶ אפילו הארוטיקה החופשית וריבוי הנשים שמתיר האסלאם הועלו על נס! אכן, אין ספק שבאותם ימים המשיכו פליטי אירופה, יהודים ושאינם יהודים, למצוא מקלט בטוח באימפריה העות'מאנית, ובה גם יכלו לעבוד את אלוהיהם באין מפריע — בעוד ציד מכשפות הופך לסימן היכר של המערב הנוצרי.

אולי מותר להניח גם שעצם הקמת הכנסיות הפרוטסטנטיות החדשות, הוויכוחים האינסופיים בענייני אמונה ודת ומלחמות הדת העקובות מדם, הקהו את הקנאות הדתית בכל הצדדים ואף עוררו עניין במעין דיון משווה בשאלות היסוד של דת ואמונה. ביחס לאסלאם, חוץ עניין זה על ידי הצרכים המסחריים החדשים של ארצות אירופה במזרח, בארצות שעתידות להיות המושבות של האימפריות הקולוניאליות, כמו למשל, צורכי הולנד באינדונזיה.³⁷

34 ראה, למשל, גינצבורג, עמ' 11, 30, 42. אפשר למצוא עוד רעיונות אסלאמיים נוספים בהגותו של הטוחן, שגינצבורג לא מזכיר. ראה גם לעיל (ליד הערה 25), את דברי ההיתר שנתן לותר להדפסת הקוראן.

35 ראה שריינר.

36 ראה גבריאלי, במיוחד עמ' 37-42, וכן רודנסון, עמ' 45-47.

37 ראה חייל ופיפר.

מכל מקום, בשל סיבות אלה או אחרות, התעורר בכמה מארצות אירופה המערבית במאה הי"ז עניין חדש באסלאם, שונה מאוד מן היחס אליו בימי הביניים,³⁸ ונערכו תרגומים חדשים של הקוראן ללטינית, אם כי רובם מעולם לא הודפסו.³⁹ התרגום המפורסם ביותר בין אלה הוא זה של מרצ'י (Ludovico Maracci) שמת בשנת 1700. זהו תרגום מדעי שנערך מן הערבית במישרין והודפס עם המקור הערבי בפדואה בשנת 1698. אומנם גם תרגום זה נערך עדיין לצורכי פולמוס — "כדי להזים את דברי הקוראן של נביא השקר" (ad refutationem Al-Corani Pseudoprophetae) — ולפיכך הוא בנוי קטעים קטעים, כשבכל קטע בא הפולמוס בעקבות התרגום. הקוראן הודפס גם באותיות ערביות נאות, ללא תרגום וללא פולמוס, בידי הינקלמן, בהמבורג בשנת 1694 (אך גם הוא מזכיר בשער הספר את נביא השקר, ה־Pseudoprophetae). אין ספק שלימוד הקוראן והאסלאם החל להיות נפוץ יותר במאה זאת, אם כי עדיין בעיקר לצורכי פולמוס. סטודנטים לתאולוגיה למדו חלקים מן הקוראן בערבית בתעתיק לאותיות עבריות (בדומה לדרך שבה כתבו היהודים ערבית בימי הביניים), אולי מפני שקל יותר היה למצוא מדפיסים לעברית מאשר לערבית ואולי כדי להימנע מללמוד את הכתב הערבי המסובך.⁴⁰ אולם רוב התרגומים של הקוראן שנעשו במאה זאת עדיין נעשו שלא מן המקור הערבי, אלא מן הלטינית ומתרגומים לשפות אירופיות אחרות. כולם היו נפוצים במידה מפתיעה, והודפסו שוב ושוב באותה מאה.⁴¹ כך, למשל, התרגום הצרפתי של Du Ryer, שנעשה ישירות מן הערבית (1647), הודפס במאה הי"ז לפחות עשר פעמים, ואילו התרגום ההולנדי של גלומייקר, שנעשה מן הצרפתי (1657), נדפס במאה זאת שמונה פעמים! מן התרגום הצרפתי נעשה גם תרגום אנגלי, מאת A. Ross, שהופיע בלונדון בשנת 1648. תרגום זה מכריז בשערו שמטרתו להציג בפני הקורא האנגלי את "הבלי התורכים" ותולדות נביאם, מחבר הקוראן, ולהזהיר את המבקשים לעשות בו שימוש מפני הסכנה שקריאתו עלולה להיות לאמונתם הנוצרית; תרגום אנגלי זה נדפס פעמיים באותה מאה. גם התרגום הגרמני של הקוראן של שוייגר, שנעשה מן האיטלקי (1616), הודפס פעמים אחדות באותה מאה, וכאמור לעיל, נערך גם תרגום הולנדי ממנו.⁴²

38 ראה גם פויק, בעיקר עמ' 97-105; על היחס לאסלאם בימי הביניים ראה דניאל.

39 בובצ'ין, תרגומים לטיניים, עמ' 200-202.

40 ספר לימוד כזה של הקוראן, בכתב רש"י ועם תרגום חלקי ללטינית, פורסם בשנת 1646 על ידי ראוויוס (Christianus Ravius), באמסטרדם. יש כמה וכמה עותקים של ספר זה בכתבי יד – ראה, למשל, בין כתבי היד בערבית בבודליאנה באוקספורד מס' (8)240. יחד עם ספר זה, כרוך שם חומר מאוחר יותר ללימוד הערבית (גם פרסית ותורכית) והאסלאם, ופרקים מספר מן הקוראן בכתב ערבי עם פירוש בלטינית. דוגמה אחרת לקטעי קוראן בערבית המודפסים באותיות עבריות יש בספרו של בקיוס (M.F. Beckius), אלקוראן, שנדפס בשנת 1688 וכולל את סורות 30 ו-48 בערבית ובתרגום לטיני. ראה גם בובצ'ין, תרגומים לטיניים, עמ' 204-206.

41 קשה להסביר את הצורך בהדפסות חוזרות של תרגומי הקוראן, אלא אם כן כל מהדורה היתה קטנה מאוד.

42 המספרים לקוחים מן ה"ביבליוגרפיה העולמית". אפילו אם המספרים אינם מדויקים, כפי שטוען בובצ'ין, אין ספק שמדובר במספר גדול מאוד של תרגומים והדפסות.

המאה הי"ז היא גם המאה שבה נחנכו רב הקתדראות האירופיות החשובות ללימודי הערבית: בליידן בשנת 1613, בקיימברידג' בשנת 1632 ובאוקספורד בשנת 1634.⁴³ אף על פי שגם בהן ניכרה בתחילה המגמה התאולוגית הפולמוסית, אין ספק שקתדראות אלה מסמנות את ראשיתה של תקופה חדשה בלימודי הערבית והאסלאם באירופה, תקופה של לימודים אקדמיים ובקשת ידע לשמו. ייתכן שעל כך מעידה גם העובדה שהמאה הזאת היא גם המאה שבה כתב כביכול, המרגל התורכי האנונימי את קובצי מכתביו המפורסמים מפריס, שבהם הוא מגלה עניין וידע באימפריה העות'מאנית ובדת האסלאם.⁴⁴ אכן, על אף העובדה שהמגמה הפולמוסית האנטי-אסלאמית המשיכה לפרוח בספרות אירופית החילונית והדתית כאחת⁴⁵ — המאה הי"ז היתה גם מאה של מפנה ביחסה של אירופה לאסלאם.

*

יהודי אירופה, ובפרט יהודי איטליה, הושפעו בצורה עמוקה ממגמות אלה. הקשרים בין יהודי איטליה לסביבתם הלא-יהודית היו תמיד הדוקים. לפיכך, אולי אין תמה בדבר שיהודי מוונציה תרגם במאה הי"ז את הקוראן לעברית, כפי שנהגו שכניו הלא-יהודים, ושתרגום זה הועתק לאחר מכן באמסטרדם ובמקומות אחרים פעמים אחדות. מלבד זאת, ליהודים היה עניין מיוחד לדעת יותר על האימפריה העות'מאנית, שבה מצאו מקלט בני עמם שעמהם קיימו קשרים מסחריים ואחרים. העובדה שהמתרגם היהודי לא תרגם את המבוא הפולמוסי האיטלקי נגד דת האסלאם יכולה להיות עדות ליחס החיובי של יהודי אירופה המערבית לאימפריה העות'מאנית ולדת האסלאם.⁴⁶ אכן, כמו תמיד היהודים הולכים בעקבות המגמות הכלליות סביבם, אך תוך כדי כך שומרים גם על גישה המיוחדת להם.

43 ראה הולט, עמ' 27-49; חוראני, אסלאם, עמ' 13. הקתדרה הראשונה ללימודי ערבית באירופה הוקמה בפריס כבר בשנת 1539.

44 *Letters writ by a Turkish Spy who lived five and forty years undiscovered in Paris 1642-1682, written originally in Arabick, translated into Italian and from thence into English* הספר כולל כמה כרכים שניתנים בהם תאריכים שונים, אך גם הם אינם עולים למניין ארבעים וחמש (1645-1682, 1649-1692). נראה שהספר נכתב הרבה יותר מאוחר, על ידי מחברים אחדים ובשפות שונות, והודפס פעמים אחדות במאה הי"ח. השתמשתי במהדורת לונדון 1753 של A. Wilde. הספר הוא תערוכת של מידע נכון ודמיוני על אודות האימפריה העות'מאנית ודת האסלאם, שנכתב, לפחות בחלקו, על ידי אירופי שהכיר אותם מקרוב. לפי הזרד, המחבר הוא G.P. Marane, שמת בגנובה בשנת 1692 — ראה הזרד, עמ' 20, 23 ואילך, וכן פופקין.

45 ראה חוראני, עמ' 19-73.

46 ראה, לדוגמה, קפלן, עמ' 220-221: יצחק אורוביו דה קסטרו (מת בשנת 1687) אמנם חשב שיש באסלאם הרבה "טומאה ותועבות" ושהקוראן הוא יצירת אנוש, פרי עטו של מחמד, אך הניח עם זאת שיש יסוד אלוהי בדת האסלאם ושרדת זאת "איננה דת ברברית" והעדיף אותה על הנצרות.

נספח

להלן שלוש דוגמאות קטנות מן הסורות הקצרות שבסוף הקוראן, שבהן סוטה התרגום העברי מן הנוסח הערבי; שתיים מהן מצויות כבר בתרגום הלטיני והאיטלקי. א – המילה "תין" (תאנים) בסורה 95, פסוק 1, מתורגמת ל"אפרסקים". התרגום הלטיני גורס persicos והאיטלקי persichi. גם התרגום הגרמני משתמש ב-pfersiche. ב – שמו של אבו להב בסורה III, פסוק 1, מופיע כ"אל מולאקר". נראה שמקורו של שיבוש זה בתרגום האיטלקי שמשמש ב-Amilcar, שנראה לקוח מ-Amileah שבתרגום הלטיני. גם התרגום הגרמני משתמש ב-Amilcar. מעניין לציין שרוב שיבושי השמות כבר מופיעים בתרגום הלטיני שנעשה מהמקור הערבי. אומנם התרגומים לשפות נוספות החמירו את השיבושים, אך אלה אין מקורם במעבר משפה לשפה. ג – בסורה 109, מספר הפסוקים בעברית קטן יותר מבלנוסח הערבי, והפסוק האחרון הוא: "אתם רודפים הדת שלי ואם כן לא יישאר הדת שלכם" — בשונה מן הנוסח המקורי ערבית ומכל שאר התרגומים.

קיצורים ביבליוגרפיים

H. Bobzin, <i>Der Koran im Zeitalter der Reformation</i> , Beiruter Texte und Studien 42, Stuttgart 1995.	בובצין, קוראן
—, "Latin Translations of the Koran — a short overview", <i>Der Islam</i> 70 (1993), pp. 193–206.	בובצין, תרגומים לטיניים
<i>World Bibliography of Translations of the Meanings of the Holy Qur'an (1515–1580)</i> , Ismet Binark and Halit Eren eds., Istanbul 1986/1406Hg.	ביבליוגרפיה עולמית
F. Gabrieli, "Islam in the Mediterranean World", <i>The Legacy of Islam</i> , Oxford 1974 ² , pp. 63–104.	גבריאלי
C. Ginzburg, <i>The Cheese and the Worms, The Cosmos of a Sixteenth Century Miller</i> , tr. from the Italian, Baltimore 1980. <i>Il formaggio et i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500</i> , Torino 1976.	גינצבורג
M.Th. D'Alverny, "Deux traductions latines du Coran au Moyen Age", <i>Archives d'histoire doctrinale et litteraire du moyen age</i> 22/23 (1947/8), pp. 69–131.	ד'אלוורני
N. Daniel, <i>Islam and the West</i> (rev. ed.), Oxford 1993.	דניאל
P.M. Holt, <i>Studies in the History by the Near East</i> , London 1973.	הולט
P. Hazard, <i>La Crise de la conscience européenne (1680–1715)</i> , Paris 1935.	הורד
"הקר", הפעילות האינטלקטואלית בקרב יהודי האימפריה העות'מאנית במאות השש-עשרה והשבע-עשרה, תרביץ ג (תשמ"ד), עמ' 569–603.	הקר
Myron M. Weinstein, "A Hebrew Qur'ān Manuscript", <i>Studies in Bibliography and Booklore</i> 10 (1971/2), pp. 19–52.	ויינשטיין
A. Hourani, <i>Europe and the Middle East</i> , St. Antony's (Oxford) Macmillan Series, London 1980.	הוראני
P. Geyl, <i>The Netherlands in the Seventeenth Century 1609–1648</i> , 2 vols., London 1936.	חייל

B. Cohen, "Une Légende juive de Mahomet <i>Ma'aseh Mohammed</i> ", <i>Revue des Etudes Juives</i> 88 (1929), pp. 1-17.	כהן
ח' לצרוסיפה, "על יחס היהודים לקוראן", ספונות ס"ח ה (כ) (1991), עמ' 37-47.	לצרוסיפה, על יחס היהודים לצרוסיפה, סופרים מוסלמים גויבאואר, קטלוג
--- (עורכת), סופרים מוסלמים על יהודים ויהדות, ירושלים תשנ"ו.	
A. Neubauer, <i>Catalogue of Hebrew Mss. in the Bodleian Library</i> , vol. 1, Oxford 1896.	
J. Fück, <i>Die Arabischen Studien in Europa bis in den Anfang des 20. Jahrhunderts</i> , Leipzig 1955.	פויק
R. Popkin, "A Gentile Attempt to Convert the Jews to Reformed Judaism", תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, בעריכת שי אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, חלק אנגלי, עמ' XLV-XXV.	פופקין
G.F. Pijper, <i>Islam and the Netherlands</i> , Leiden 1957.	פיפר
י קפלן, מנצרות ליהדות, חייו ופעלו של האנוס יצחק אורוביו די קאסטרו, ירושלים תשמ"ג.	קפלן
J. Kritzeck, <i>Peter the Venerable</i> , Princeton 1964.	קריצק
U. Rubin, "Pre-existence and Light", <i>Israel Oriental Studies</i> 5 (1975), pp. 62-119.	רובין
M. Rodinson, <i>Europe and the Mystique of Islam</i> , tr. London 1987. <i>La Fascination de l'Islam</i> , Paris 1980.	רודינסון, אירופה
S. Schreiner, "Polnische antiislamische Polemik im 16/18 Jahrhundert und ihr Sitz im Leben", <i>Gnosisforschung und Religionsgeschichte, Festschrift für Kurt Rudolph</i> , Marburg 1994, pp. 515-527.	שריינר

הקוראן בתרגום לטיני, [ציריך] 1550

INCIPIT LEX SARACENO
RVM; QVAM ALCORAN VOCANT; ID EST,
collectionem præceptorum.

AZ'ŌARA PRIMA.

Misericordie pioꝝ Deo, uniuersitatis creatori iudiciū cuius
postrema dies expectat, uoto supplici nos humiliemus,
adorantes ipsū: sua ꝙ manus suffragium, semitaꝝ ꝙ do-
nū & dogma, quos nos ad te beneuolos, nequaquam ho-
stes & erroneos adduxit, iugiter sentiamus.

Vel secundum alium translatoꝝem.

In nomine Dei misericordis, miseratoris. Gratias Deo
domino uniuersitatis misericordie, miseratori, iudici diei iudiciꝝ. Te oramus,
in te confidimus: Mitte nos in uiam rectam, uiam eorum quos elegisti, non
eorum quibus iratus es, nec infidelium.